

พระจรรยาของ
พระวิมาดาเธอฯ กรมพระสุทธาสินีนาฏ

โดย

เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์ สดับ ในรัชกาลที่ ๕

ทำไมข้าพเจ้าจึงเกิดเขียนเรื่องพระจริยาอัธยาศัยของพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา ขึ้นตอบได้ง่ายๆ ว่า พระมเหสีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระองค์นี้ ทรงมีพระจริยาอัธยาศัยมีพระคุณธรรมอันควรบูชาและควรเทิดทูนพระเกียรติอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าเคยอยู่กับท่าน เคยเห็นพระจริยาอัธยาศัย เคยเห็นน้ำพระทัยท่านมากมาย ไม่อยากที่จะให้พระเกียรติคุณของท่านสูญไปจากความทรงจำของผู้สืบเชื้อสายในราชสกุลที่เกี่ยวข้อง และผู้สืบเชื้อสายจากผู้ที่ได้เคยเป็นข้าหลวง มหาดเล็กของท่าน จึงได้เขียนเรื่องนี้ขึ้นเพื่อเชิดชูพระเกียรติด้วยความกตัญญูทุกวิถีทาง และเพื่อบูชาต่อผู้ที่ควรบูชา นอกจากนี้ข้าพเจ้ายังต้องการที่จะให้พระจริยาอัธยาศัยของท่าน เป็นแบบฉบับของสตรีทั้งในราชสกุลที่เกี่ยวข้องและโดยทั่วไป กับทั้งต้องการที่จะให้ราชสกุลลดาว์ลย์และสกุลที่เกี่ยวข้อง ได้ระลึกด้วยความภาคภูมิใจว่า ในอดีตนั้นมีเจ้านายผู้หญิงในราชสกุลลดาว์ลย์ทรงพระเกียรติศักดิ์ชั้นพระมเหสีถึง ๓ พระองค์ด้วย

พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา เป็นพระธิดาพระองค์เจ้าลดาว์ลย์ กรมหมื่นภูมินทรภักดี (พระราชโอรสองค์ที่ ๑๖ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ท่านเจ้าจอมมารดาจีน เป็นพระมารดา ประสูติในรัชกาลที่ ๔ เมื่อวันศุกร์ที่ ๔ กันยายน ร.ศ.๘๒ (พ.ศ. ๒๔๐๖) ทรงมีพระเชษฐภคินีร่วมพระมารดาอีก ๒ พระองค์คือ

๑. พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค กรมขุนอรรควรราชกัลยา (พระนามเดิมหม่อมเจ้าบัว สกุลญาติและผู้คุ้นเคยเรียกท่านว่า ท่านองค์ใหญ่ หรือพระอัครชายาองค์ใหญ่)

๒. พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคณาภิรัตน์ (พระนามเดิม หม่อมเจ้าบัว สกุลญาติและผู้คุ้นเคยเรียกท่านว่า ท่านองค์กลาง หรือพระอัครชายาองค์กลาง)

พระวิมาดาเธอฯเมื่อประสูติ ดำรงพระยศเป็นหม่อมเจ้า เมื่อทรงพระเยาว์ทรงพระนามว่า “เป๊ว” พระนามนี้เป็นพระนามเรียกเล่น ๆ ในหมู่พระญาติ ส่วนพระนามที่ใช้เป็นทางการทั่วไป ทรงพระนามว่า หม่อมเจ้าสาย เมื่อทรงดำรงตำแหน่งพระอัครชายาเธอฯในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงนั้น ก็ยังดำรงพระยศเป็นหม่อมเจ้า สกุนตลาติและผู้คุ้นเคยเรียกท่านว่า ท่านองค์เล็กหรือพระอัครชายาพระองค์เล็ก ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้สถาปนาขึ้นเป็น พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ และเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้สถาปนาพระยศขึ้นเป็น พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา

พระวิมาดาเธอฯมีพระรูปพระโฉมเหมือนท่านเจ้าจอมมารดาจีน พระมารดาของท่าน ซึ่งสวยงาม ข้าพเจ้าเห็นท่านเมื่อชรา ผิวหนังเหี่ยวย่นตกกระแล้ว แต่กระนั้นหน้าท่านก็ยังสวยงาม จมลิ้มพริ้มเพราอยู่หน้าหนา ผิวก็สวยงามแดง แต่ร่างเล็ก พระวิมาดาเธอฯ ท่านจำเริญพระกายกว่า จึงทำให้มีสง่าขึ้น ข้าพเจ้าเรียกท่านเจ้าจอมมารดาจีน ในกรมหมื่นภูมินทรภักดีว่า “คุณย่าในวัง” เพราะท่านอยู่ในวังหลวงกับพระธิดาเป็นประจำ แต่บางครั้งก็เรียกท่านว่า คุณย่าท่าน ที่เรียกอย่างนี้เพราะท่านเป็นขรัวยายเจ้าฟ้าฯ พระราชโอรส พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงที่ประสูติแต่พระอัครชายาเธอผู้เป็นธิดาของท่านทั้ง ๓ พระองค์

พูดถึงเรื่องขรัวยายเจ้าฟ้าฯแล้ว ก็เห็นจะต้องอธิบายถึงขนบธรรมเนียมของไทยสักหน่อย คือ สามัญชนที่เป็นหม่อมหม่าในเจ้าฟ้าหรือพระองค์เจ้าลูกหลวงนั้น ท่านเรียกว่าหม่อม เช่น ท่านเจ้าจอมมารดาจีน นี้ แต่เดิมก็เรียกว่าหม่อมจีน ต่อมาเมื่อธิดาของท่านมีพระโอรส-ธิดาเป็นเจ้าฟ้า พระเจ้าแผ่นดินก็จะทรงสถาปนาหม่อมผู้เป็นขรัวยายเจ้าฟ้าขึ้นเป็นเจ้าจอมมารดา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาหม่อมจีน ในกรมหมื่นภูมินทรภักดี เป็น เจ้าจอมมารดาจีน เมื่อปีมะโรง ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)

เสด็จปู่* ทรงมีหม่อมหลายคน เป็นหม่อมชั้นใหญ่ก็มี ชั้นเล็กก็มี เมื่อทรงมีพระโอรส-ธิดา กับหม่อมชั้นเล็ก ก็โปรดให้หม่อมชั้นใหญ่ดูแลเลี้ยงดู หม่อมใหญ่คนไหนจะเลี้ยงดูพระโอรส พระธิดาองค์ใดที่ประสูติแต่หม่อมเล็กนั้น สุดแต่เสด็จปู่จะทรงกะเกณฑ์ประทานให้ พระวิมาดาเธอฯ พระธิดาหม่อมจีน ท่านอุปการะและท่านพ่อของข้าพเจ้า* ซึ่งเป็นโอรสหม่อมสาด ล้วนแต่เป็นโอรส-ธิดาหม่อมชั้นเล็ก เสด็จปู่จึงโปรดให้อยู่ในความดูแลเลี้ยงดูของหม่อมทรัพย์ หม่อมมารดา ท่านป้าองค์หวง (ม.จ.หญิงพิศวง) หม่อมทรัพย์นี้ท่านเป็นผู้มีมากกว่าหม่อมใด ๆ ของเสด็จปู่

*พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นภูมินทรภักดี

*หม่อมเจ้าเพิ่ม ลดาวัลย์

ข้าพเจ้าเรียกท่านว่า “คุณย่าวังนอก” เพราะท่านไม่อยู่ในวังหลวงเป็นประจำอย่างคุณย่าในวัง (เจ้าจอมมารดาจีน) ท่านไป ๆ มา ๆ แต่ส่วนใหญ่อยู่วังนอกบ้าง บ้านท่านบ้าง หม่อมชั้นใหญ่ของเสด็จปู่ นอกจากคุณย่าวังนอก ก็มีหม่อมจันและหม่อมนิ่ม หม่อมจันมีพระธิดาองค์เดียว คือ หม่อมเจ้าวันวลจันทร์ ส่วนหม่อมนิ่มมีทั้งบุตรและธิดา ธิดาคือท่านป้าองค์ปุย (หม่อมเจ้าหญิงทับทิม) บุตรคือท่านอาขาว (หม่อมเจ้าขาว) หม่อมนิ่มผู้นี้ท่านเป็นผู้เลี้ยงดูท่านอาพร้อมและท่านอาพลบ (หม่อมเจ้าหญิงพลบ) โอรส-ธิดาหม่อมมาลัย ท่านอาพร้อมและท่านอาพลบเป็นโอรส-ธิดาเล็กที่สุดของเสด็จปู่

พระวิมาดาเธอฯ เมื่อทรงพระเยาว์ ท่านเป็นเด็กเอางานเอาการ เมื่อพระชันษา ๙ ขวบ สมัยญวนก๊กจีนทำขนมต่าง ๆ พวกเราตื่นเมื่อดึกหัดทิมลอยแก้ว ถ้างานใครมีเมื่อดึกหัดทิมลอยแก้ว โลกกลางสำหรับหวานละก็แก่กันนักทีเดียว ในปีวอก ร.ศ.๙๑ (พ.ศ. ๒๔๑๕) พระอัครชายาพระองค์กลาง พระองค์เจ้าเสาวภาคณารัตน ประสูติพระธิดา คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าจันทราสารทวาร กรมขุนพิจิตรเจตจันทร์ พอพระชันษาคืบเดือนก็ทำพิธีสมโภชเดือน มีการเลี้ยงอาหารเป็นงานใหญ่ออกหน้า ต้องทำอาหารที่วังเสด็จปู่ แล้วหาบเข้าไปจัดในวังหลวง เจ้าพี่สาว ๆ ท่านมีประสงค์จะให้หัดทิมลอยแก้วเลี้ยงในงานนั้น จึงไปตามยายญวนมาทำที่วัง แกปิดวิชาไม่บอกใครเป็นแต่สิ่งของที่จะทำ แล้วแกก็เข้าห้องปิดประตูทำคนเดียว เจ้าพี่ ๆ ท่านอยากจะทรงทำเป็น จึงกระซิบสั่งพระวิมาดาเธอฯ ให้เข้าไปปรนนิบัติยายญวน แล้วจำวิธีทำเอาไว้ ยายญวนแกไม่นึกว่าเด็กอายุ ๙ ขวบจะมาจดจำตำราทำเมื่อดึกหัดทิมของแก แกก็ตั้งใจที่มีเด็กลูกมือให้แกใช้ช่วยหยิบโน่นหยิบนี้ พอยายญวนทำขนมเสร็จแล้วกลับบ้าน เจ้าพี่ ๆ ก็เรียกท่านมาซักว่าทำอะไรบ้าง พระวิมาดาเธอฯ ก็เล่าถูกหมดตั้งแต่ต้นจนจบ เจ้าพี่ก็ทำตามทีเจ้าน้องเล่า ก็เป็นผลสำเร็จอย่างถูกถ้วนเหมือนของยายญวนไม่มีผิดเลย เจ้าพี่ ๆ เลยตื่นอีกกันใหญ่

สมัยที่เสด็จปู่ยังมีพระชนม์ ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้เสด็จพระราชดำเนินไปที่วังหลายครั้ง ที่จำกันได้ก็คือ ครั้งทรงผนวชเณรเสด็จไปพระราชทานพระราชนิพนธ์ในการที่ทรงผนวช ต่อมาเมื่อเสด็จปู่ประชวรก็เสด็จฯ ไปเยี่ยมประชวร ในการเสด็จฯ ครั้งหนึ่งนั้น เสด็จปู่ทรงเรียกหม่อม ๆ ทุกคน พระโอรส-ธิดาทุกองค์ ให้เข้าเฝ้าพร้อมกันแลกราบทูลว่าท่านจน ไม่มีสิ่งใดที่สมควรจะถวาย จึงขอถวายครุฑบริวารทั้งหมดให้เป็นข้า ข้าพเจ้ามั่นใจว่าคงจะเป็นครั้งแรกที่เสด็จฯ คือ ตอนซึ่งยังไม่ได้เสวยราชย์จึงต้องถวายตัวให้เป็นข้า ถ้าเสด็จขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้วคงไม่ต้องถวายให้เป็นข้า เพราะเป็นข้าแผ่นดินอยู่ในตัวแล้ว

เมื่อเสด็จปู่สิ้นพระชนม์แล้ว พระธิดาทุกองค์ก็เข้าวังหลวง และอยู่ในพระอุปถัมภ์ของทูลกระหม่อมแก้ว (กรมสมเด็จพระสุทนต์นราธิราชประยูร) นอกจากเจ้าครอกองค์กลาง ซึ่งพระเนตร

*นามในเบี้ยหวัดว่าอะไรไม่ทราบ

บอดทั้ง ๒ ข้าง เนื่องจากถูกสายฟ้าผ่าที่วังตั้งแต่เยาว์ยังไม่ได้เกศากันต์ เล่ากันว่าเวลาเกศากันต์ในพระราชพิธีตรุษน้ำสงสารนัก ต้องคลานตามองค์ที่ถัดขึ้นไปโดยใช้พระหัตถ์คลำเกาะไปอย่างน่าสังเวช เป็นสมัยนี้เห็นจะไม่ต้องไปเข้าพิธีตรุษก็ได้ละกระมัง เจ้าครอกองค์กลางนี้มีน้องชายอีกองค์หนึ่งนามหม่อมเจ้าชาย

ส่วนหม่อมเจ้าฝ่ายชายก็อยู่วังกับหม่อมมารดา ที่ทรงเจริญวัยก็ได้รับพระมหากรุณาอยู่ในพระบรมราชานุเคราะห์ตามฐานานุรูปเช่นพระอนุวงศ์วังอื่น ๆ

พระวิมาดาเธอฯ เมื่อสาว ๆ เขาเล่ากันว่าท่านสวयงามนัก หม่อมแม่ข้าพเจ้าบอกว่าคุณตาของข้าพเจ้าชมว่าเป็นผู้งาม ๔ ทิศ หายาก แต่สำหรับนัยน์ตาข้าพเจ้าเห็นว่าพระอัศรชยาพระองค์กลางงามกว่า ที่พูดดังนี้ที่จริงข้าพเจ้าไม่เคยเห็นพระองค์ท่าน เพราะสิ้นพระชนม์ก่อนที่ข้าพเจ้าจะเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง เห็นแต่พระรูป แต่ก็เห็นชัดว่าพระพักตร์หวานอ่อนส่วนพระอัศรชยาพระองค์เล็กท่านงามคม ทูลกระหม่อมแก้วไม่มีใครจะทรงละอื่นโธ่อันัก โปรดน้อยกว่าท่านองค์กลาง เขาเล่ากันว่าท่านองค์เล็กท่านเป็นคนช่างเพ็ดช่างทูล ถ้าทูลกระหม่อมแก้วกำลังรับสั่งหรือทรงทำอะไรรู้อยู่ที่ยังไม่มีพระประสงค์จะให้ความทราบถึงเบื้องพระยุคลบาทพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พอท่านองค์เล็กเผลอเข้าไปถึงพระองค์ ก็ต้องทรงหยุดทันที กลัวจะเก็บไปเล่าถวาย ฝ่ายท่านองค์กลางทูลกระหม่อมแก้วทรงพระเมตตากรุณามาก เล่ากันว่าเวลาทรงพระกรรม์ทูลกระหม่อมแก้วถึงกับทรงฝนพระโสดกทาพระนาถิ์ให้เอง ประสูติแล้วก็ทรงเลี้ยงพระกุมารนั้นด้วยพระองค์เอง จนเจ้านายชั้นใหญ่ ๆ ที่ได้รับประสบการณ์ในขณะนั้นแทบทุกพระองค์รับสั่งกันอย่างขบขันว่า “ใครจะประจบทูลกระหม่อมแก้วก็ต้องไปอุ้มสมเด็จพระหญิงใหญ่ ลูกท่านองค์กลางให้ทอดพระเนตรเห็น เท่านั้นแหละโปรดเก็ก กาก ที่เดียว”

ท่านองค์เล็กพื้นเพมีพระอนามัยดีมาก แข็งแรงไม่ค่อยประชวร ข้าพเจ้าเข้ามาอยู่เป็นข้าท่านตั้งแต่อายุ ๑๑ ขวบ จนท่านสิ้นพระชนม์เป็นเวลา ๔๐ กว่าปี เห็นประชวรเรียกว่าออกมีเหนือครั้งหนึ่ง ประชวรพระยอดหัวล้ามะลอกที่พระชนม์ครั้งหนึ่ง ประชวรพระโรคเบาหวานครั้งหนึ่งแล้วก็ถึงครั้งหลังสุด คือ มะเร็งในพระโอษฐ์ ในระยะ ๔๐ กว่าปี มีการประชวรถึงล้มหมอนนอนเสื่อเพียง ๔ คราวเท่านั้น นับว่าท่านเป็นผู้แข็งแรงมาก ตามปรกติท่านไม่มีการบรรทมพักผ่อนกลางวันเลย แม้อย่างที่เคยกันว่านอนเล่นเอนหลังหน่อยก็ไม่ทรงปฏิบัติ ถ้ารับสั่งให้หาผู้ใดไม่ได้ตัว ได้รับความว่าปวดหัวปวดท้องละก็เป็นรับสั่งว่าเป็นโรคใจใจ ถ้าปวดหัวปวดท้องซ้ำ ๆ หลายหนก็ทรงพระสรวลเยาะเลย รับสั่งว่าการที่เจ็บป่วยอด ๆ แอด ๆ เล็ก ๆ น้อย ๆ เดี่ยวปวดหัวเดี๋ยวปวดท้อง เป็นคนไข้โรคอย่างนี้ มีตัว ๆ ก็ไม่รัก มีนาย ๆ ก็ไม่รัก

ท่านองค์เล็กไม่ใช่แต่พระอนามัยดีเท่านั้น ยังเป็นผู้คล่องแคล่วว่องไวที่สุด เชื่องช้าไม่เป็นข้าหลวงรับใช้ก็เลยเร็วไวไปตาม ๆ กัน ไม่ใช่ตั้งใจจะเอาอย่างพระองค์ท่าน หากแต่อยากจะให้

ทันพระทัย ถ้าใครไปเนิบ ๆ นาบ ๆ ในกาลเทศะไม่ควร จะรับสั่งว่า “เร็ว ๆ ก็ได้ไม้ม่าเตะคอ หักก็แล้วกัน” ฉะนั้น ภิริยามารยาทของข้าหลวงสำนักพระวิมาดาเธอฯ จึงไม่ค่อยจะนุ่มนวลอ่อนช้อยนัก เรื่องข้าเรืนี้มีเรื่องขึ้น คือ วันหนึ่งท่านทรงพระดำเนินจากประตูนกร้อย พระราชวังดุสิต เสด็จถึงตำหนักสวนพฤกษานาเบญจมาศแล้ว คุณพี่ (เจ้าจอม ม.ร.ว.เจียด ในรัชกาลที่ ๕) ซึ่งอายุน้อยกว่าท่าน ๑๑ ปี เดินตามเสด็จไม่ทัน พันสวนหงส์ต้องมารับสั่งให้คนตามไปเร่ง คุณพี่คนนี้เป็นหม่อมราชวงศ์คนแรกของสกุลลดาวัลย์ เกิดแต่ครั้งเสด็จปู้ยังมีพระชนม์อยู่ จึงเรียกกันว่า “คุณใหญ่” เมื่อถวายตัวหลวงแล้วตามเสด็จบางปะอินก็ทรงพระมหากรุณาโปรดให้ได้เฝ้าใกล้กับพระที่นั่งเช่นเดียวกับเจ้านาย จึงพระราชทานชื่อว่า “เจียด” นอกจากจะเพราะพระบิดานามว่า ฉาย หม่อมมารดานามว่า จิมแล้ว เห็นจะหมายถึงพระราชทานเกียรติยศเกือบเท่าเจ้านายเมื่อครั้งเฝ้าใกล้กับด้วยเล่ากันว่าทั้งท่านพ่อหม่อมแม่ของคุณพี่เจียด เป็นคนซื่ออย่างยังตรงข้ามกับพระวิมาดาเธอฯเสียนี้กระไร

เมื่อข้าพเจ้าเด็ก ๆ ขอบดูพระวิมาดาเธอ ฯเสียจริง ๆ ดูท่าทางท่านคล่องกระฉับกระเฉง น่าดูมาก เมื่อพระชันษาราว ๓๐ กว่า ๆ ท่านบรรทมบนพระแท่น พระธิดาทั้งสองพระองค์ของท่าน คือ สมเด็จพระนางเจ้าจรัสกลาง (สมเด็จพระเจ้าฟ้ามาลีนิพนดาร) และสมเด็จพระนางเจ้าจรัสน้อย (สมเด็จพระเจ้าฟ้านิภาณภดล) บรรทมกับพื้น ทางพระวิสูตรประทุนอยู่หน้าพระแท่นพระมารดา ตอนเช้าพระวิมาดาเธอฯ ท่านตื่นบรรทมก่อน ต้องทรงย่องออกมาที่เฉลียงหน้าห้องบรรทม เชิญเครื่องพระสำอากออกมาประทับสรงพระพักตร์ เร็วปุบปิบ ๆ แล้วทรงผลัดผ้าลายขิดมัน นุ่มนวลอย่างประหลาด ไม่มีดังกรอบแกรบเหมือนของคนอื่นเลย ทรงใจช่ายกระเบนเอง ม้วนช่ายกระเบนโต ๆ ไม่ก็ทบก็เสร็จ ไม่เหมือนของคนอื่นอีก ถ้าใครม้วนช่ายกระเบนเล็ก ๆ ทรงค่อนว่าเหมือนซี่ไม้กระบอก ทรงสางพระเกศา ประแป้ง แล้วก็ลูบ ๆ แทะจะไม่ต้องทรงพระฉาย ความที่ท่านเคยกับความเร็ว ๆ ไปหมดทุกอย่าง จึงไม่มีใครสนพระทัยกับการแต่งพระองค์ให้สวยงาม เสร็จแต่งพระองค์แล้วก็เสวยข้าวสวย ไม่มีอาหารเข้าเหมือนสมัยนี้ โปรดเปิบข้าว ข้าวต้องสวยกรากร่วงพรูทีเดียว นุ่มเปี้ยกไม่ได้ แต่พระกระยาของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงกับข้าวสวยของสมเด็จพระนางเจ้าจรัสทุกพระองค์นุ่มเหมือนกันหมด ดังนั้น จึงหุงหม้อเดียวกัน เวลาท่านประทับเสวย ทรงเปิบข้าวพลาจจัดกับข้าวในถาดเครื่องให้เรียบร้อยไปพลาจ ดังนั้น เมื่อเสวยอะไรได้มากหรือน้อยไม่มีใครรู้ เพราะทรงจัดไม่ให้แห่งอยู่เรื่อย ต้องสังเกตที่ยุบน้อยหรือมาก ผลไม้ก็โปรดปอกเสวยเอง ลูกเงาะต้องผ่าแกะเม็ด ไม่คว้านเหมือนเครื่องต้นและเครื่องของสมเด็จพระนางเจ้าจรัสทุกพระองค์ จนเมื่อทรงพระชราจึงเลิกทรงปอกผลไม้เอง ให้คนอื่นปอกถวายและเงาะก็เปลี่ยนเป็นไข่เงาะคว้าน

การจัดผลไม้ทั้งผลลงภาชนะเพื่อใช้ในการตั้งเครื่องกัดี ใช้ในการเลี้ยงกัดี ถ้าจะต้องใช้ใบไม้รอง พระวิมาดาเธอฯ ท่านไม่ทรงยินยอมให้ใช้ใบไม้อะไรก็ได้อย่างที่เห็นจัดกันอยู่ใน

ปัจจุบันนี้ ท่านกำหนดให้ใช้แต่ใบไม้ที่ใช้ผลหรือดอกหรือใบบริโภคได้เช่น ใบเล็บครุฑ ใบมะม่วง ใบชมพู ใบแสงจันทร์ และใบมิกโครมีอาร์ เป็นต้น การที่ท่านกำหนดดังนี้จะเห็นได้ว่าทรงรอบคอบอย่างยิ่ง เพราะใบไม้ที่บริโภคผลดอกหรือใบไม้ได้นั้น ใบของมันอาจเป็นพิษแก่มนุษย์ จึงไม่ทรงยอมให้ใช้

ได้พูดถึงเรื่องเสวยมาแล้ว เห็นได้ว่าไม่สู้จะทรงพิธีพิถันอะไรนัก แม้แต่เงาะก็เสวยเงาะผ่าไม่ต้องคว้าน แต่พอเสวยเสร็จถึงตอนชำระพระหัตถ์รู้สึกว่าการล้างมือเป็นที่สุด ครั้งแรกชำระด้วยน้ำสะอาดก่อน ต่อจากนั้นก็ทรงฟอกสบู่ ล้างน้ำสบู่แล้วทรงใช้โชดาหอม ๑ ก้อนฟอกพระหัตถ์ทั้งสองข้าง ล้างโชดาออกแล้วทรงใช้มะกรูดทั้งผิวฝานเป็นแว่นบาง ๆ ถูพระหัตถ์อีกครั้งหนึ่ง และเมื่อได้ใช้น้ำสะอาดล้างมะกรูดที่ชำระพระหัตถ์ออกหมดแล้ว ก็เป็นอันเสร็จกรรมวิธีชำระพระหัตถ์ ข้าพเจ้าได้เล่ามาแล้วว่า พระวิมาดาเธอฯ นั้นทรงทำอะไรคล่องแคล่วว่องไว แต่เฉพาะการล้างพระหัตถ์นี้รู้สึกว่าการใช้เวลาไม่น้อย เพราะทรงรักความสะอาดอย่างยิ่ง

รู้สึกว่าถ้าจะไม่อธิบายเรื่องโชดาหอมที่ทรงใช้ฟอกพระหัตถ์ หลายคนอาจไม่รู้จัก จึงขออธิบายไว้ ณ ที่นี้ โชดาหอมนี้เป็นผลิตภัณฑ์สำหรับใช้ในการล้างมือ ลักษณะเป็นผงสีขาวขุ่น ๆ คล้ายเอา Talcum มาอัดพิมพ์เป็นก้อนขนาดก้อนขนมโก๋แก้ว ห่อด้วยตะกั่วสีต่าง ๆ เวลาใช้เย็นเหมือนดินประสิว มีใช้กันแต่ครั้งรัชกาลที่ ๕ แต่ไม่มีขายทั่วไป ต้องสั่งจากประเทศอังกฤษหรือฝรั่งเศส เดียวนี้จะมีจำหน่ายทั่วไปหรือไม่ข้าพเจ้าไม่เคยเห็น

พระวิมาดาเธอฯ โปรดเสวยน้ำชาจีนอย่างที่ต้องเรียกว่าเป็นนักเลงชาจีน ใบชาต้องสั่งจากเมืองจีนโดยตรง ทั้งชาคอกและชาหอม ปีหนึ่ง ๆ ท่านเสียเงินค่าชาจีนไม่น้อยเลย พระอาการที่แปลกพิศษน่าทึ่งอีกอย่างหนึ่งก็คือ ถ้าทรงรองพระบาทแตะไม่ว่าชนิดใด เวลาทรงพระดำเนินจะไม่มีเสียงฝีพระบาทเลย ไม่ว่าพื้นที่ทรงพระดำเนินจะเป็นพื้นอะไร แม้พื้นกระดานในห้องบรรทมก็ไม่ได้ยิน ถ้าได้ยินเสียงฝีพระบาทเมื่อไรรู้ได้ว่กริ้ว เพราะเวลากกริ้วจะทรงกระเทีบทพื้นให้ดัง

พระวิมาดาเธอฯ ทรงมีพระทัยกว้างใหญ่ไพศาล พอพระหฤทัยช่วยเหลือแผ่แก่เพื่อนมนุษย์ไม่เลือกหน้า ไม่ถือพรรคถือพวก ทรงสงสารผู้ตกทุกข์ได้ยาก ถ้าทรงได้ยินใครมาร่ำพันถึงความทุกข์แล้ว เป็นต้องทรงช่วยหาทางปัดเป่าให้ได้ประโยชน์ ไม่เคยได้ยินทรงปฏิเสธผู้ที่หันเข้ามาพึ่งพระบารมี ในข้อนี้ก็นึกถึงท่าน ถ้ามีพระชนม์อยู่ถึงเดี๋ยวนี้ท่านคงจะสนิทสนมกับในหลวง พระองค์ปัจจุบันเป็นอันมาก มั่นใจว่าท่านจะทรงนิยมในพระราชปฏิบัติทางทรงพระราชบริจาคสาธารณกุศลต่าง ๆ จะเข้ากันได้เป็นปีเป็นชุล่ย ร่วมมือร่วมวงกันดีทีเดียว

มีเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ อยู่เรื่องหนึ่งที่อดจะนำมาเล่าไม่ได้คือ วันหนึ่งนางสาวเป้า มุสิกะ พระพี่เลี้ยงรองของสมเด็จพระองค์น้อยกลับจากตลาดสะพานหันมาพูดเลียงดังว่า "ต้องไป

เสียเวลาอยู่กับคนขอทานเป็นนาน จะออกไปขึ้นรถก็ไม่ได้รบกวนขอแล้วขออีกเวียนหัวจะตาย” ท่านทรงได้ยิน ก็ว่าแม่ป้าใจร้ายไม่สังเวชสงสารขอทาน แม่ป้าก็ทูลว่าคนพิการก็ให้ทานไปหลายคนแล้ว แต่พวกที่มาชุมนุมเป็นคนดี ๆ ยังหนุ่ม ๆ สาว ๆ ไม่มีอะไรที่น่าสงสารเลย ยังทำงานอะไร ๆ ก็ได้ทั้งนั้นก็เลยไม่อยากให้ ได้บอกให้ไปทำมาหากินเสีย ท่านเลยหายจูนรับสั่งชมแม่ป้าว่าดี อุดสำหรับช่วยสั่งสอนให้เขารู้ พระนิสัยของท่านเสียคนไม่ได้พระทัยอ่อน ไม่เคยเห็นทรงแสดงความกล้า ก้ำกั้นเลย เมื่อครั้งประทับอยู่ที่สวนสุนันทา บริเวณที่เป็นพระตำหนักที่ประทับ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานสิทธิพิเศษ เช่น ไม่ถือเขตที่ประทับเป็นเขตฝ่ายในซึ่งจะต้องกวดขัน การเข้าออกดังตำหนักเจ้านายอื่น ๆ พระญาติพระวงศ์และผู้ที่ยังทรงรู้จักคุ้นเคยไม่ว่าชายว่าหญิง อาจจะเข้าเฝ้าได้ทุกโอกาสแม้จะเป็นเวลาค่ำมืด ค่ำวันหนึ่งจะเป็นวันเดือนปีอะไรจำไม่ได้ด้วยไม่ตั้งใจจะจำ ได้มีชายคนหนึ่งแต่งเครื่องแบบข้าราชการกองเรี่ยไรหลวงจะเข้าไปเฝ้า เจ้าหน้าที่รักษาประตูเห็นว่าชายนั้นคือหม่อมราชวงศ์น้องชายคนหนึ่งของข้าพเจ้าไม่ใช่คนแปลกหน้าที่ไหน ก็ปล่อยให้เข้าไป ทางที่ถูกเธอควรจะต้องขอพบข้าพเจ้าก่อนแล้วให้น้ำเฝ้า ก็จะไม่ต้องมีเรื่องอะอะเกิดขึ้น นี่เพราะเธอเมามากดื่มย้อมใจมาจะให้อภัยโทษ ด้วยตั้งใจจะมาขอประทานเงินแต่ยังไม่ทันทูลขอ พอพบท่านยืนอยู่ที่มุขหน้าตำหนักก็ลงหมอบกราบที่ชั้นบันไดหิน พระวิมาดาเธอฯ ทอดพระเนตรเห็นสีหน้ากิริยาอาการแสดงว่าดื่มเหล้ามามิใช่น้อย ก็กลัว เลยทรงพระดำเนินหนีเข้าห้องอย่างรีบด่วน ข้างคุณน้าเห็นอย่างนั้นก็โกรธพูดเสียงดังอย่างคนเมา ลุกขึ้นเดินไขว่กลับหลังหันออกเลย ข้างฝ่ายท่านก็ทรงกลัวเสียจนออกจะมีพระองค์สั่น แต่ก็ด้วยกำลังพระสติสัมปชัญญะ ก็ทรงสำรวมพระทัยได้ทันที แล้วรับสั่งให้ข้าพเจ้าตามไปถามว่ามีธุระอะไร ก็ได้ความจะมาขอประทานเงิน ๓๐๐ บาท เพื่อนำไปซื้อผลไม้ไปถวายพระนางเจ้าสุวัทนา เพราะรู้จักคุ้นเคยกับท่าน มาก่อนที่ท่านจะเป็นพระมเหสีในรัชกาลที่ ๖ ทั้งท่านและคุณยายของท่าน คือ คุณท้าวแก้ว ก็คุ้นเคยชอบพอกับท่านพ่อ หม่อมแม่ เคยไปเฝ้าท่านพ่อถึงวังคลองมหาสวัสดิ์ ดังนั้น เธอก็ควรไปเฝ้าและมีอะไรไปถวายบ้าง ข้าพเจ้าเห็นว่ามิเหตุผลดีจึงกลับมาทูล พอทรงทราบก็รับสั่งให้คุณพระเลื่อนนำเงิน ๓๐๐ บาทไปประทานพร้อมทั้งสั่งว่า ต่อไปถ้าจะเฝ้าให้มาเฝ้ากลางวันระหว่างที่ข้าพเจ้าเข้าไปทูล คุณน้องชายก็ไม่อยู่รอฟังเรื่องราวเดินออกจากวังไปรอจะขึ้นรถรางอยู่ที่ท่าราชบุรี คุณพระเลื่อนก็อุดหนุนตามไปมอบเงินที่ประทานให้จนได้ แล้วเธอก็ไปตามกำลังฤทธิ์สุราของเธอ เรื่องนี้พวกเรานึกว่าพระวิมาดาเธอฯ จะรับสั่งกับท่านพ่อเพราะน้องชายข้าพเจ้าทำไปโดยไม่สมควร แต่คาดผิด ทรงเจียมกริบไม่รับสั่งถึงเรื่องนี้กับใครอีกเลย แม้แต่กับลูกท่านก็ไม่ได้รับสั่งให้ทรงทราบ จึงขอเล่าให้เห็นน้ำพระทัยของพระวิมาดาเธอฯ ว่าหาได้ยากอย่างยิ่ง มีแต่กำลังแรงของพรหมวิหารธรรม เด็กบ่มบ่มมากลางค้ำกลางคืนมืดเวลา ทั้งมีเมามาทำให้ตกพระทัยเป็นนักเป็นหนา แทนที่จะกริ้วและไม่ประทานเงิน กลับให้วิ่งตามไปประทานแล้วยังทรงให้อภัยในอาการบ่มบ่มนั้นด้วย

เล่าถึงตอนนี้ต้องถือโอกาสพูดขอบพระเดชพระคุณในนามของพระญาติในสกุลลดาวัลย์ว่า ท่านพระองค์นี้ไม่ทิ้งญาติที่ตกทุกข์ได้ยากท่านเป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของเราจริง ๆ แต่ไม่ทรงแสดงว่ายกย่องญาติให้เป็น ช่ม กด ปราบ เพราะกลัวเลืง แต่เมื่อใครทุกข์ก็ช่วยทุกรายมีหม่อมราชวงศ์หญิงฟ้าพเจ้าคนหนึ่งถูกกริ้ว รับสั่งว่า "ถ้าอีคนนี้ไปเป็นเมียเจ๊กจะไม่ตาม" ประโยคนี้ทำให้ระลึกถึงน้ำพระหฤทัยอันเต็มเปี่ยมไปด้วยความโอบอุ้มพวกเราทุกคน เพราะท่านเตรียมเต็มที่ที่จะช่วยทุกข์ของแต่ละคนมิฉะนั้นก็ไม่รับสั่งหลุดออกมา. ดังนั้น แต่บัดนี้ไม่มีแม่เจ้าประคุณโอบอุ้มเราเสียแล้วเป็นธรรมดาของสังขารย่อมบังคับไม่ได้

ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า ท่านไม่ทรงแสดงพระองค์เลยว่าทรงยกย่องญาติ ดังนั้นเมื่อคราวอยากจะทำอะไรจึงไม่ทรงยกย่องโดยตรง ทรงหาทางยกย่องทางอ้อมด้วยพระปรีชาอันฉลาดของท่าน ตัวอย่างที่จะนำมาเล่าก็คือ

ครั้งท่านลุงป้านเจ้าพี่ร่วมหม่อมมารดาของท่านพ่อของข้าพเจ้า ซึ่งรับราชการอยู่ห้องข้างเขียนในพระบรมมหาราชวัง ท่านสิ้นชีพิตักษัย ถึงตอนจะพระราชทานเพลิง พระวิมาดาเธอฯ ก็จะต้องเสด็จออกไปในงานนั้น ท่านกราบบังคมทูลพระกรุณาต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงว่า ท่านยังไม่เคยเผาศพนิทานกลัวฝ่ายลัทธิเก่าลัทธิใหม่จะหมิ่นหมิ่นก็ทรงระลึกได้ว่า น่าจะพระราชทานโกศ แต่เพราะยศไม่ถึง ถ้าพระราชทานไปก็จะเป็นที่ครหา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้กรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจ แต่งหีบศพด้วยดอกไม้สดให้คล้ายคลึงใกล้เคียงกับโกศ

ข้อนี้เป็นความฉลาดลึกซึ้งของพระวิมาดาเธอฯ ถ้าจับพลัดจับผลูได้พระราชทานโกศ ก็เป็นเกียรติของลดาวัลย์ ซึ่งได้รับเพราะบารมีของท่าน แต่เมื่อไม่ได้โกศ อย่างน้อยก็ต้องได้รับพระราชทานพระมหากรุณาให้ตกแต่งเป็นพิเศษ ซึ่งนับได้ว่าท่านฉลาดคิดลึกซึ้งหาน้อยไม่

ทีนี้จะว่าถึงพระนิสัยอันละเอียดและขยันขันแข็งของท่านความละเอียดของพระวิมาดาเธอฯ นั้น รู้สึกว่าหาใครเทียบได้ยากที่สุด ประทศกลางแจ้ง ประทศในท้อง สูงต่ำเท่าไร จดไว้ทุกวัน เวลาจดต้องดูให้ตรงกันทุกวัน ฝนตกมากน้อยอย่างไร มีลักษณะอย่างไร ฟ้าคะนองมากน้อยอย่างไร จดลงสมุดปกอ่อน เรียกกันในสมัยนั้นว่าสมุดหัวตุ๊กตา คนดูประหลาด คนจด ต้องทรงเลือกคัดเอาคนที่มันลัก ทำงานซื่อตรงต่อหน้าที่ ไม่ลืมนั่งเขียนให้ตรงกับความเป็นจริง คัดคะแนนไม่ได้ต้องลงเวลานาทีด้วย ผู้จดยางานลมฟ้าอากาศของพระวิมาดาเธอฯ ก็คือ หม่อมราชวงศ์จิ้นต์ลดาวัลย์ คนละเอียดและคนซื่อในวงการสำนักนี้ สมัยนั้นยังไม่มีพยากรณ์อากาศอย่างทุกวันนี้ ถ้ามีเข้าใจว่าท่านคงจะพอพระทัยศึกษาหรือไม่ก็คงจะทรงทำอะไรเกี่ยวข้องกับเรื่องอุณหภูมิดินฟ้าอากาศมากกว่าที่ทรงทำอยู่

ได้กล่าวมาแล้วว่า พระวิมาดาเธอฯ ไม่ใคร่ทรงกวดขันในเรื่องกิริยานัก มิใช่ใครจะคลานมือเท้าชนกัน ก็ไม่ทรงสังเกต แต่ตรงกันข้ามทรงกวดขันทางวาจาอย่างมาก สำหรับพระองค์

เองไม่ปรากฏว่าเคยทรงล้อหลอกใคร ไม่เสียดสี ไม่ไปรยประโยชน์เพื่อเจ้า ไม่หยาบคะนอง ทรงตั้งอยู่ในกรรมบทสิบข้ออย่างแน่นๆ สำหรับผู้อื่นก็ทรงกวตขันในเรื่องการใช้วาจาจากมาก เช่น จะพูดถึงสิ่งที่มีมากนับจำนวนมิได้ จะพูดว่าเยอะแยะไม่ได้ แม้จะพูดถึงสมเด็จพระนุญก็ต้องออกพระนามตามที่เรียกกันภายในให้ทราบ ว่า สมเด็จพระนุญพระองค์ไหน เช่น ถามว่านี่ของใคร ก็ต้องทูลว่า ของสมเด็จพระนุญพระองค์กลางหรือสมเด็จพระนุญพระองค์น้อย จะพูดแต่ว่าสมเด็จพระนุญเฉยๆ ไม่ได้ เมื่อทรงเตือนใครครั้งหนึ่งแล้วยังพูดผิดซ้ำอีก ท่านจะรับสั่งว่า เจ้าไม่ใช่คนมีลูกคนเดียว เจ้าเป็นคนมีรักมีลูกหลายคน สมัยนั้นมีโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์เกิดขึ้นแล้ว ถ้าทรงได้ยินใครเรียกว่าโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ จะกริ้วทันที ต้องพูดให้หมดว่าโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ หรือมีจะนั้นก็ต้องเรียกว่าโรงพยาบาลกาชาด การไปที่ใดเมื่อถามก็ต้องตอบชื่อสถานที่ที่ไปให้เต็ม อย่างว่าไปตลาดท่าเตียน ก็ต้องพูดคำว่าตลาดด้วย จะพูดแต่ไปท่าเตียนเฉยๆ ไม่ได้ สมัยนี้ชอบพูดสั้นๆ ซ้ำยังใช้อักษรย่อกันอย่างแพร่หลายพึมพำเพื่อยมาก ถ้ามีพระชนม์อยู่ถึงบัดนี้คงจะกลุ้มพระทัยไม่น้อย เรื่องพูดอักษรกล้ำผิด หรือตัว “ร” เป็น “ล” สับสนไม่ชัด ออกเสียงอักษรไม่ชัดก็กริ้วมากเหมือนกัน ความละเอียดถี่ถ้วนของพระวิมาดาเธอฯ เป็นดวงพระชะตาพิเศษเหลือเกิน แม้ข้อบกพร่องแก้ตัวแก้ก็ ท่านก็ต้องทรงรังเกียจ ให้เปลี่ยนหรือล้างใหม่ ป้องกันมิให้เศษแก้วที่อาจจะเกาะติดของกินเข้าไป ชานหลวงที่จะทำอะไรเฉพาะพระพักตร์ต้องคิดต้องระวังกันมาก

ที่นี้พูดถึงเรื่องขยัน บรรทมกลางวันไม่เป็นตามที่กล่าวมาแล้วก็ซัดอยู่แล้วว่าขยัน ในวันหนึ่งพระหัตถ์ท่านไม่ค่อยว่าง เข้าเย็นทรงต้นไม้ กลางวันคันอะไรต่ออะไรออกมาตรวจ ควรซ่อมก็ซ่อม ควรทำความสะอาดก็ทำ ควรเปลี่ยนแปลงก็เปลี่ยน ควรย้ายที่เก็บก็ย้าย ฯลฯ ครั้งหนึ่งข้าพเจ้าป่วย หลวงสุริยพงศ์ฯ ไปตรวจรักษาถึงเรือนที่อยู่ของข้าพเจ้าซึ่งอยู่หลังตำหนัก ต้องเดินผ่านตำหนักพระวิมาดาเธอฯ เข้าไป วันหนึ่ง หลวงสุริยพงศ์ฯ เดินผ่านตำหนัก พบพระวิมาดาเธอฯ จึงไปบอกข้าพเจ้าว่า “วันนี้ได้เฝ้าพระวิมาดาเธอฯ ท่านขยันจริง กำลังทรงคุมให้ล้างกระโถนอยู่” เมื่อข้าพเจ้าเล่าถวายก็โปรดหลวงสุริยพงศ์ฯ ว่าช่างสังเกต คุณจอมแจ้ง ท่านเป็นผู้ที่ชอบทำขนมขาย ต้องมีคนใช้เป็นลูกมือด้วย เคยบ่นเสมอว่า มีคนใช้ไม่ได้ดังใจ อยากมีคนใช้เหมือนอย่างท่านองค์เล็กสัก ๔ คน คงรวยใหญ่ เพราะขยันเหลือเกิน ความทราบถึงพระกรรณแทนที่จะกริ้วกลับเป็นที่ขบขันกันไป ก็ประจำวันของท่านนอกจากที่กล่าวแล้ว ยังมีธุกิจอีกมาก ถ้าวันไหนไม่มีงานอะไรจะทรงทำจริงๆ ก็ทรงเลือกพิมพ์เสน คิดเป็นพวกๆ เกล็ดใหญ่ที่หนึ่งไว้ขวดหนึ่ง สำหรับใส่ตลับสวยกับหมาก เกล็ดขนาดกลางไว้ขวดหนึ่งสำหรับปรงน้ำอบน้ำมัน อย่างละเอียดส่งมาให้ข้าพเจ้าสำหรับอบยาฝอยสวยกับหมาก ถ้าไม่เลือกพิมพ์เสน ก็เอาข้าวโพดแห้งมาต้มแกะเปลือกเมล็ดให้ละเอียด แล้วทอดกรอบร่วนอย่างเม็ดบัวผัด งานอย่างนี้คนขยันอย่างยิ่งจึงจะทำ นอกจากนี้ก็มีอะไรอีกอีกปลาตะเพิลจะพรรณนา ที่ตำหนักพระวิมาดาเธอฯ รู้สึกว่ามีงานทำกันเสียจริงๆ และ

เมื่อท่านทำข้าหลวงก็ต้องทำด้วย ดังนั้น เวลาส่วนตัวของข้าหลวงแต่ละคนก็คือเวลาอาหารและอาบน้ำแต่งตัว สิ่งที่น่าเบื่อที่สุดก็คือทำดอกไม้สดที่คนขอประทาน ใครจะบวชนาค แต่งงาน ขึ้นบ้าน แหยม โกงจุก โกงมไฟ ตาย เป็นขอประทานดอกไม้ หรือไม้ก็ขอประทานของเลี้ยง คุณ ๆ ข้าหลวงบางคนเบื่อง่ายก็เลยเอางานเป็นเล่นเสีย เสียทั้งของเสียทั้งเวลา เช่น ให้เกลาอ้อยเป็นลูกกลางสาต เธอเอาไปเกลาเป็นตุ๊กตาเสียอย่างนี้ เล่ากันขึ้นภายหลังก็เป็นเรื่องน่าขบขัน แต่เฉพาะเวลานั้นใครต้องรับผิดชอบว่าจะต้องให้ได้งานทันเวลาก็ปวดหัวไม่สนุกเลย พูดที่จริง ข้าหลวงตำหนักพระวิมาดาเธอฯ ออกไปเป็นคุณหญิงคุณนายกันไม่น้อย เมื่อมีงานก็เข้ามาช่วยกันทำงานถวายพร้อมเพรียงกัน แล้วรู้สึกว่าไม่มีความอิจจาริษาที่เรียกกันว่าบัดเซ้งบัดเซ้งกันเลย มีแต่สามัคคีปรองดองกัน เมื่อเสร็จงานแล้วก็สนุกสนานรื่นเริงกันไปตามวัย

ยังไม่ได้กล่าวถึงพระสติปัญญาเขียนแหลมและรอบคอบเป็นพิเศษ คิดการณ์ไกลและกว้างขวาง ซึ่งน้อยคนจะคิดตามพระดำริให้ตรงความหมายของท่านได้ เรื่องหนึ่งสมัยที่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ (สมเด็จพระเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์) เสด็จออกไปทรงราชการอยู่ปักข์ได้ สมเด็จพระท้าวหม่อมราชวงศ์ชายในสกุลลดาวัลย์คนหนึ่งซึ่งเธอชำนาญภาษาบาลี เนื่องจากได้ฝึกหัดงานอยู่กับเจ้าพระยายมราชที่ปักข์ได้มานาน ให้ไปทำราชการกับท่าน เมื่อพระวิมาดาเธอฯ ทรงทราบ ก็ทรงห้ามไว้ว่าไม่สมควรเพราะเป็นพระญาติสนิท เดียวคนจะมาให้สินบนเพ็ดทูลเอาประโยชน์ถ้ารู้เท่าไม่ถึงการณ์จะทำให้เสียพระนาม ข้อนี้ใครก็คิดไม่ถึงที่จะป้องกัน แต่ท่านคิดเพราะพระปัญญากว้างขวางอย่างหาตัวจับยาก อีกเรื่องหนึ่ง ก็เป็นเรื่องกันไว้ดีกว่าแก้เช่นเดียวกัน คือในสมัยรัชกาลที่ ๒ จะทรงแต่งตั้งพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน มีพระบรมราชโองการให้พระยาประสิทธิ์ศุภการ (หม่อมหลวงเพี้ย ทุ่งบุญ ภายหลังเป็นเจ้าพระยารามราฆพ) เจ้าของร้านถ่ายรูปฉายานรสิงห์ เทียวถ่ายพระรูปเจ้านายฝ่ายในทุกพระองค์ เพื่อจะทรงประดับพระตำหนักจิตรลดารโหฐานในยุคนั้นกำลังเห่อชมกัน สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงข้าพเจ้าก็ต้องเป็นเพื่อนเล่นด้วย ดีขึ้นใหม่ ๆ ยังไม่คล่องแคล่วก็ชักเบื้อ ๆ จึงค้นเอาเครื่องดนตรีไทยที่มีอยู่เก่าแก่ออกมาเล่น สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงขอด้วย สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงจะเข้า พระองค์เจ้ามาลีเสาวรสทรงขออยู่ ข้าพเจ้าขับร้องแลตีโหมกับฉิ่ง การทรงดนตรีไทยนั้น เจ้านายทุกพระองค์ท่านทรงมาแต่พระชันษา ๑๕-๑๖ แล้วก็หัด เมื่อมาขึ้นชั้นก็ไม่เลิกละสนุกกันใหญ่ เล่นกันอยู่หลายวัน วันหนึ่งพระวิมาดาเธอฯ กระทืบพระบาทโครม ๆ มารับสั่งให้หยุดทันที ตกตะลึงกันหมดไม่รู้ว่ามีเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้น เงียบกันอยู่สักอึดใจหนึ่ง ท่านจึงทรงอธิบายว่า เวลานี้

๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ

๒) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ

กำลังเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อที่ลือกันว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงฝึกฝักับผู้หญิง ให้ถ่ายพระรูปเจ้านายก็ลือกันว่าสำหรับทรงเลือก ส่วนดนตรีไทยก็เป็นพระราชนิยมอยู่ เมื่อมาเล่นขึ้นเดี๋ยวจะกลายเป็นว่าต้องการถวายเสียงล่อ ยิ่งเมื่อในหลวงทรงทราบว่าสมเด็จหญิง ๒ พระองค์ทรงเล่น ก็จะเป็นที่ครหา นินทาว่า ต้องการที่จะเกี่ยวข้องกับในราชสำนัก เมื่อรับสั่งแจ่มแจ้งเช่นนี้แล้วจึงเข้าใจกัน มโหรีวงนั้นก็ล้มมาจนบัดนี้ วิทยุชั้นสูงและประณีตที่สุดจึงจะคิดตามพระปัญญาของพระวิมาดาเธอฯ ในข้อนี้ได้

ต่อมาอีกไม่นาน ในราชสำนักรัชกาลที่ ๖ โปรดให้มีโขนชุดพิเศษเรียกว่าโขนบรรดาศักดิ์ ผู้รำ ผู้ร้อง ผู้พากย์ล้วนแต่มีบรรดาศักดิ์ เวลานั้นคุณเปื้อง สุจริตกุล (ภายหลังเป็นพระสุจริตสุดา) เป็นต้นเสียงร้อง การร้องเดี่ยวโขนเสียงไม่ดังพอ เพราะสมัยนั้นยังไม่มีกระจายเสียง จึงมีพระราชประสงค์จะหาผู้ร้องคู่กับคุณเปื้องอีกคนหนึ่ง ทรงนึกขึ้นได้ถึงข้าพเจ้าซึ่งเคยเป็นต้นเสียงในรัชกาลที่ ๕ ว่าเป็นผู้เหมาะสมที่จะนั่งคู่ร้องกับคุณเปื้อง จึงมีพระบรมราชโองการให้พระยาประสิทธิ์ประสิทธิ์ศุภการมาทูลพระวิมาดาเธอฯ ให้ทราบพระราชประสงค์ และยืนยันว่าเป็นเรื่องที่ทรงมีพระราชดำริขึ้นเอง ไม่มีใครกราบบังคมทูลแนะนำเลย พระวิมาดาเธอฯ ก็ทรงเอออวยตอบรับฉลองพระเดชพระคุณ ทางพระราชสำนักก็รับส่งบท ส่งครูคือหม่อมจันทระของเจ้าพระยาเทเวศร์มาช่วยสอน ส่งพิณพาทย์และลูกคู่ ๔ คนมาร่วมซ้อมที่ตำหนักพระวิมาดาเธอฯ ในจำนวนลูกคู่นี้มีคุณตัว (ภายหลังทรงสถาปนาขึ้นเป็น พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี) ด้วยคนหนึ่ง ได้ซ้อมกันเอะอะอยู่ ๒ วัน ชาวต่าง ๆ ก็สะพัดมาว่า มีพระราชประสงค์จะใกล้ชิดติดต่อกับสมเด็จหญิงพระองค์น้อย จึงเอาข้าพเจ้าไปเป็นต้นเสียงเพื่อเป็นสะพาน เมื่อข่าวลือเกิดขึ้นอย่างนี้ พระวิมาดาเธอฯ ก็ทรงพาสสมเด็จหญิง ๒ พระองค์ไปประทับอยู่ที่บางปะอิน แล้วก็มิรับสั่งให้ข้าพเจ้าบอกป่วยถอนตัวออกจากการร้อง ข้าพเจ้าต้องช่วยตัวเองแล้วตอนนั้น เพราะผู้ปกครองท่านทรงทิ้งไปเสียแล้ว ข้าพเจ้าจึงเรียกพระยาอัศวินอำนวยเวทย์ (นายแพทย์ชาติฝรั่งเศสชื่อ ปัวร์) มาชี้แจงให้แก้ทำใบตรวจโรค ว่าคอข้าพเจ้าไม่ปกติ ร้องไม่ได้ แล้วข้าพเจ้าก็เขียนจดหมายนำใบตรวจโรคของหมอบ้านนั้นส่งไปให้พระยาประสิทธิ์ศุภการทราบข้อขัดข้องที่จะฉลองพระเดชพระคุณไม่ได้เสียแล้วรุ่งขึ้นก็ได้รับจดหมายตอบจากพระยาประสิทธิ์ศุภการใจความว่า ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทตลอดแล้ว ทรงเลืพระราชนุททัยมากมีพระบรมราชโองการให้พระยาอัศวินรับรักษา และทรงหวังว่าไม่ช้าคงจะฉลองพระเดชพระคุณได้ ข้าพเจ้ารวบรวมเอกสารต่าง ๆ ในเรื่องนี้มอบให้คุณเจ้ากรมจรัล ศิริสัมพันธ์นำไปถวายที่บางปะอิน

ฝ่ายพระวิมาดาเธอฯ เมื่อทรงหาผู้เฝ้าถวายข่าวต่าง ๆ เรื่องก็สงบเป็นปกติ ล่วงไปประมาณสักเดือนหนึ่งก็ยกทัพกลับพระนครประทับสวนสุนันทาต่อไป เรื่องนี้ชี้ให้เห็นสมรรถภาพทางนามธรรมของพระวิมาดาเธอฯ ว่าอ่อนไหว รุนแรง สูงส่ง พร้อมทั้งหว่านล้อมป้องกันความครหานินทาอย่างรอบคอบเต็มพระองค์หาที่เปรียบมิได้เลย

ที่เขียนนี้ไม่ได้เรียงเรื่องที่ปรากฏขึ้นก่อนหลังตามลำดับอย่างเขียนประวัติ เขียนอย่างคนแก่เล่าเรื่องของคู่ควรบูชาให้ผู้ที่ยาวกว่าฟัง นึกอะไรได้ก็เขียนไม่คำนึงว่าเรื่องนั้นเกิดก่อนต้องเขียนก่อน ดังนั้น ลำดับการจึงสับสนไปบ้าง แต่ก็หวังว่าผู้อ่านคงจะให้อภัยคนแก่ ที่นี้จะขอย้อนไปเล่าถึงเรื่องราวในสมัยรัชกาลที่ ๕ คือเมื่อราวปีเถาะหรือมะโรง พ.ศ. ๒๔๔๖ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงศึกษาวิชาอยู่ ณ ประเทศอังกฤษ เสด็จกลับมาเยี่ยมเมืองไทยชั่วคราวในระหว่างโรงเรียนปิด พระวิมาดาเธอฯ ท่านทรงต้อนรับพระโอรสท่านโดยใช้ข้าหลวงที่ซื่อสัตย์สุจริตกับเด็กเล็ก ๆ ไม่เพียงสาเป็นผู้ใช้สอย ซึ่งมีข้าพเจ้าอยู่ในพวกเด็กเล็กด้วยคนหนึ่ง ขณะเขียนถึงเรื่องราวตอนนี้ก็ยังชันและอดยิ้มคนเดียวไม่ได้ คนแก่ ๆ นั้นรับสั่งจากเจ้านาน แล้วก็มาสั่งเด็กเล็ก ๆ วังหยิบโน่นจวนนี่ หรือเรียกร้องคนนั้นคนนี้อีกต่อหนึ่ง นอกจากหน้าที่ทำตามคำสั่งคนแก่ ก็ต้องทำหน้าที่ปิดแมลงวัน ปิดยุง เป็นต้น ถ้าวันใดเสวยอาหารที่วังก็ใช้มหาดเล็กหลวงมาปฏิบัติ ท่านไม่ใช้ข้าหลวงเลย ในสมัยนั้นเจ้านายผู้ชายที่เสด็จกลับจากเมืองนอกใหม่ ๆ หรือเสด็จกลับชั่วคราวจะได้รับพระมหากรุณาพระราชทานมหาดเล็กหลวง รถหลวงไปคอยประจำรับใช้อยู่จนกว่ามหาดเล็กส่วนพระองค์ของแต่ละวังจะปฏิบัติการได้เรียบร้อยแล้ว จึงส่งมหาดเล็กหลวงกลับคืน แต่ถ้าวันไหนเสวยในวังโดยไม่มียมหาดเล็กหลวง ก็เป็นการเอิกเกริกสนุกสนานน่าขัน คนแก่ตั้งเครื่อง เด็กเล็ก ๆ ขนส่ง เดี่ยวไอนั้นหก เดี่ยวไอนี้ตก ล้างที่ถึงแตกก็มี ขึ้นชื่อว่าเป็นสาวจะสวยหรือไม่สวย ท่านให้ช้อนหมด ไม่ยอมให้ออกมาให้พระโอรสท่านเห็น เพราะว่าท่านกลัวคนนินทาว่าหาลูกสะใภ้ไว้ให้ลูกชาย เพราะข้าหลวงสาว ๆ ผู้ดีมีมาก ตั้งแต่ชั้นเจ้าถึงลูกขุนนาง นอกจากนั้นท่านยังกลัวว่าถ้าลูกชายของท่านเกิดสนพระทัยกับหญิงคนใดเข้า จะเสียการศึกษา ท่านมีเหตุผลของท่านอย่างไร นำนับถือบูชาพระคุณสมบัติอย่างสูงสุด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงทราบว่ามีพระมารดาของท่านเก็บสาว ๆ ก็ทรงขบขัน ทรงเรียกพวกเด็กเล็ก ๆ ว่า เด็กนอนหัวค่ำบ้าง เด็กนอนกลางวันบ้าง

ที่นี้จะกล่าวถึงพระเชาวน์อันน่าสรรเสริญที่สุดของท่าน กาลครั้งหนึ่งมีการเลี้ยงพระที่วัดเบญจมบพิตร เจ้าหน้าที่จะทำกันท่าไหนก็ไม่ทราบ สำหรับพระชาดไปหนึ่งที พอถึงเวลาสดมนต์จบเจ้าหน้าที่ยกกราบพระขึ้นเทียบอาสนสงฆ์สำหรับทรงประเคน จึงเอะอะกันขึ้นว่าสำหรับชาดหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทอดพระเนตรเห็นเจ้าหน้าที่ยะอะอีกอีกก็ตรัสถาม เมื่อได้ความว่าสำหรับพระชาดหนึ่งที่ ก็เสด็จจากพระราชอาสน์เข้ามาในม่านที่ฝ่ายในเฝ้า (แต่ก่อนแยกฝ่ายหน้าฝ่ายในไม่เฝ้าร่วมกันเช่นปัจจุบันนี้) ทรงพระราชดำเนินตรงไปที่พระวิมาดาเธอฯ ซึ่งกำลังลุกขึ้นยืนรับเสด็จตามธรรมเนียมพร้อมกันอยู่ พระอิริยาบถแสดงชัดว่าทรงอุณ มีพระราชดำรัสกับพระวิมาดาเธอฯ ว่า "สำหรับพระชาด" พร้อมกันก็ทรงจับพระขนองพระวิมาดาเธอฯ ให้เสด็จออกไปที่

๑) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์

อาสนสงฆ์ซึ่งเทียบสำหรับเท่าที่มีไว้แล้ว ถ้าเป็นตัวท่านโดนเข้าอย่างนั้นท่านจะออกไปทำท่าไร ข้าพเจ้าเองขอสารภาพว่านึกไม่ออกว่าจะทำอย่างไร คงจะออกไปยืนคว้างเกะกะเก้อเขินงงจันอยู่ แต่พระวิมาดาเธอฯ ท่านมิได้ทรงสะทกสะท้านเลย พอเสด็จไปก็ทรงบัญชาให้เจ้าหน้าที่เอากระบะไม้สำหรับวางผ้าขามในการเลี้ยงพระของหลวงออกมา ให้เอาผ้าขามนวางจัดลงในกระบะไม้เท่าจำนวนของดาวของหวานที่มีอยู่ในสำหรับ เสร็จแล้วก็ให้ยกตามเสด็จไปยังอาสนสงฆ์ ทรงแบ่งของดาวหวานจากสำหรับพระที่มีอยู่ทุก ๆ ถาด ถาดละเล็กละน้อย ใส่ในผ้าขามที่จัดขึ้นเป็นสำหรับ เรียบร้อยแล้วก็ให้เจ้าหน้าที่ยกไปตั้งถวายพระองค์สุดท้าย การแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเป็นอันเสร็จกิจสำเร็จประโยชน์ทันเวลาราชการ เล่ากันว่าพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ ที่เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทอยู่ ณ ที่นั้น ต่างพากันสรรเสริญพระสติสัมปชัญญะ และพระปัญญาอันเฉียบแหลมเด็ดขาดเป็นอัศจรรย์อย่างยิ่ง ในสมัยนั้นการทำอาหารเลี้ยงพระไม่ได้รวมอยู่ที่ห้องเครื่องต้นซึ่งพระวิมาดาเธอฯ ทรงกำกับ เป็นหน้าที่ของทรงประเคนสำหรับพระที่ขาดคราวนี้ก็เป็นความบกพร่องของพนักงานประเคน พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงอาจจะทรงเฉลียวว่าเป็นหน้าที่ของห้องพระเครื่องต้น จึงทรงไปกะเกณฑ์ให้พระวิมาดาเธอฯ เสด็จมาแก้ปัญห ทางพระวิมาดาเธอฯ ก็รับแก้ให้ปัญหาลุล่วงไปโดยไม่ทรงปริพระโอษฐ์เลยว่าเป็นความผิดของเจ้าหน้าที่ทรงประเคน

พระคุณสมบัติในพระองค์พระวิมาดาเธอฯ ล้นเหลือที่จะกล่าวให้หมดสิ้นได้ จึงขอกล่าวสรุปรวมว่า พระองค์มีน้ำพระทัยกว้างใหญ่ไพศาล เป็นนักเสียสละ เสียเท่าไรเสียไป ขอให้ได้ผลเป็นที่ขึ้นชมสมพระทัย ทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่มวลมนุษย์ ทั้งที่ทรงเจาะจงบ้าง ที่เป็นผลพลอยได้บ้าง ทรงปัจเจกขณะใดก็มักจะมีพระกระแสรับสั่งเป็นใจความว่า พระองค์ขาดแคลนเงินไม่ใคร่พอใช้ก็เพราะทรงบำรุงบำเรอสนองพระยุคลบาทด้วยความกตัญญูทดเวทีย และบำรุงบำเรอพระโอรสธิดาให้ทรงพระสำราญ สำหรับพระองค์เองเป็นอย่างไรก็ทนได้ คราวหนึ่งทรงซื้อลูกเงาะร้อยผลต่อร้อยบาท เพื่อคว้านตั้งเครื่องต้นกับตั้งเครื่องสมเด็จพระองค์ ส่วนเครื่องของพระองค์เองไม่โปรดให้มีเงาะผลละบาทเพราะมันแพงเหลือเกินจึงไม่ยอมเสวย รับสั่งว่า “ขอให้ลูกให้มีความสุขสบายก็เป็นที่พอใจแล้ว”

เรื่องห้องเครื่องต้นที่จริงเป็นงานหนักสำหรับพระวิมาดาเธอฯ มาก เงินหลวงพระราชทานปีละเก้าพันบาท เลี้ยงพร้อมทั้งองค์รักษ์เวร มหาดเล็ก กรมวังเวร ทหารรักษาวังเวร และแขกพิเศษเป็นการจร เงินหลวงจ่ายจึงไม่พอ พระวิมาดาเธอฯ ก็ทรงเอาเงินส่วนพระองค์จ่ายเพิ่มเติม เพราะผู้คนของพระวิมาดาเธอฯ เองก็รวมกินอยู่ในห้องเครื่องต้นด้วย แยกจ่ายต่างหากไม่ออก เมื่อท่านจ่ายเพิ่มส่วนพระองค์เท่าไร ๆ ก็ต้องนั่ง จะขอพระราชทานเพิ่มเติมอีกก็เห็นว่าจะเป็นโลกไป เพราะเหตุที่แยกบัญชีไม่ออกเช่นนี้ ท่านจึงตัดสินใจพระทัยไม่กราบบังคมทูล เมื่อเงินส่วนพระองค์ของท่านเอามาจ่ายเพิ่มทางห้องเครื่องเสียแล้ว เงินใช้จ่ายส่วนพระองค์ก็ไม่พอใช้จ่าย ต้องทรงขอยืมเงิน

ลูกหลาน นักเข้าท่านป้าสารภี* ที่เป็นผู้ฉลาด สบโอกาสอันควรประการใดไม่ทราบ ท่านก็ไป
เอ่ยเล่าขึ้นกับเจ้านายชั้นพระเจ้าน้องยาเธอหลายพระองค์ มีสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพซึ่ง
ขณะนั้นยังดำรงพระยศเป็นกรมหลวงเป็นต้น จึงได้ทรงเป็นตัวตั้งตัวดีเอาเป็นพระอัครราชบงคมนตรี
ให้ทรงทราบความจริง พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงพระราชทานเงิน เพิ่มค่าเครื่องต้นให้อีก
แต่จะเป็นปิ่นอะไรจำไม่ได้ ข้าพเจ้าเองแม้จะได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดเงินปี แต่ก็ยังได้รับประทาน
อาหารจากห้องเครื่องพระวิมาดาเธอฯอยู่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมีพระราชดำรัสกับ
ข้าพเจ้าเมื่อจะพระราชทานถาดขามเงินคาวหวาน อันเป็นพระมรดกของเสด็จพระองค์อรทัย
(พระราชธิดาในรัชกาลที่ ๔) ว่าถึงกินครัวเจ้าสายอยู่แล้วก็ควรมีเผื่อจะไม่ได้กิน แต่กระนั้นเมื่อ
สวรรคตล่วงเลยมาช้านาน ข้าพเจ้าก็ยังได้กินอาหารห้องเครื่องของพระวิมาดาเธอฯ เรื่อยมาจน
ตลอดพระชนมชีพของท่าน

พระวิมาดาเธอฯ ท่านทรงมีความสวามิภักดิ์ต่อเบื้องพระยุคลบาทพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงอย่างยิ่ง สิ่งใดที่เห็นว่าจะจะเป็นสิ่งที่เกิดความยุ่งยากพระราชหฤทัย ถ้าท่านอาจจะ
แก้ไขตัดสาเหตุอันนั้นได้ก็จะทรงกระทำทันที แม้การนั้น ๆ จะกลับเป็นเครื่องบีบคั้นพระทัยของ
พระองค์เองอย่างทารุณก็ตาม เช่นครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระกรุณา
ชักชวนให้พระวิมาดาเธอฯ ฉายพระรูปคู่กับพระองค์ท่าน ทำให้เกิดความปิติปลาบปลื้มในพระ
มหากุณาริคุณเป็นที่สุด เพราะเท่ากับว่าเป็นการแสดงให้เห็นซึ่งถึงพระราชหฤทัยว่า ทรงพระ
เมตตาและทรงยกย่องมาก แต่ครั้งเมื่อช่างได้ทำการฉายและจัดพิมพ์ส่งมาทูลเกล้าฯ ถวายแล้ว
สมเด็จพระพันปีทอดพระเนตรเห็น ก็กราบบังคมทูลว่า ไม่สมควรที่จะทรงฉายพระบรมฉายาลักษณ์
คู่กับพระมเหสีอื่น ขอให้ทรงเรียกรูปที่พิมพ์แล้วพร้อมทั้งเนกติฟมาทำลายเสียให้หมด พระบาท
สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงพระราชดำริว่า การทำเช่นนั้นจะเป็นการบีบคั้นพระทัยพระวิมาดาเธอฯ
เกินไป จึงนิ่งเสีย แต่เมื่อพระวิมาดาเธอฯ ทรงทราบ ก็ทรงพระดำริว่าถ้าไม่ดำเนินการให้เป็นไป
ตามพระประสงค์ของสมเด็จพระพันปีแล้ว เรื่องก็จะไม่ยุติลง คงจะเกิดรำวรานให้ร้อนถึงเบื้อง
พระยุคลบาท ดังนั้นแม้จะเป็นสิ่งที่ทรงปรารถนาอย่างยิ่งที่จะเก็บไว้เป็นที่ระลึกเป็นที่ชื่นชมใน
พระมหากุณา แต่เมื่อเก็บไว้ก็จะทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงร้อนพระราชหฤทัย
ท่านก็ตัดสินใจพระทัยเด็ดขาดถวายพระรูปคืน เพื่อให้ไปทำลายเสียตามพระประสงค์ของสมเด็จพระ
พระพันปี

* พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเรียกพระวิมาดาเธอฯ ว่า "เจ้าสาย"

เรื่องที่ข้าพเจ้าเล่ามานี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์เทษตติยนารี ท่านทรงเล่าให้ข้าพเจ้าฟัง เมื่อฟังแล้ว ข้าพเจ้าก็ตื่นตันใจ น้ำตาน้ำตาไหลพูดอะไรไม่ถูก ทูลได้แต่เพียงว่า "น่าสงสารทวน" เท่าที่ข้าพเจ้าได้นำเรื่องนี้มาเล่าต่อ ไม่มีความประสงค์ใดอันเลย นอกจากจะเน้นให้เห็นว่า นี่แหละคือน้ำพระทัยพระวิมาดาเธอฯ ผู้ทรงมีพระทัยสมแก่ความเป็น ขัตติยกุลยาณี ทรงเสียสละเพื่อป้องกันมิให้พระราชสวามีต้องทรงวุ่นวายเดือดร้อนพระราชหฤทัย ทั้ง ๆ ที่การเสียสละนั้นเป็นเครื่องบีบบังคับทรมานพระทัยของพระองค์เป็นที่สุด ผลที่พระองค์ท่านได้ ทรงเสียสละนี้ บางคนคงเห็นว่าท่านอ่อนท่านกลัว ใครจะเห็นอย่างไรก็ตามที่เกิดขึ้น แต่ข้าพเจ้าเห็นว่า ท่านคือยอดนารีที่พวกเราในราชสกุลลดาวัลย์และราชสกุลที่สืบสายจากท่าน ควรภาคภูมิใจใน พระคุณธรรมของท่านอย่างยิ่ง และควรที่เราจะยึดถือว่าท่านเป็นผู้ประเสริฐที่เราควรบูชาอย่างที่สุด

พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชปดิวรัดา ประชวรด้วยพระโรคมะเร็ง ลิ้นพระชนม์ที่พระตำหนักในสวนสุนันทา เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๒ พระบาท- สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานเชิญพระศพไปประดิษฐาน ณ พระที่นั่งนงคราญสโมสรในบริเวณสวนสุนันทา พระราชวงศ์ดุสิต พระราชทานพระโกศทองน้อย ทรงพระศพ แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปในการบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานทั้งเป็นทางราชการ และส่วนพระองค์บ่อยครั้ง เมื่อถึงกำหนดพระราชทานเพลิงพระศพ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระโกศทองใหญ่ทรงพระศพ น้องชายที่ทราบเรื่องเกี่ยวกับประเพณีในพระราชสำนักดี อธิบายให้ฟังว่า "พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ถวายพระเกียรติแก่พระศพพระวิมาดา- เธอฯ สูงกว่าที่พระมหาลีขันธ์พระอัครชายาเธอเคยได้รับ พระศพที่ทรงพระโกศทองน้อยเมื่อเวลา ประดิษฐาน และทรงพระโกศทองใหญ่เวลาออกพระเมรุนี้ อยู่ในระดับพระศพสมเด็จพระเจ้าฟ้าที่ร่วม พระชนนีเดียวกันกับพระเจ้าแผ่นดินทีเดียว" แลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวยอมทรง ตระหนักในพระราชหฤทัยว่าพระวิมาดาเธอฯ ทรงมีความสวามีภักดีต่อเบื้องพระยุคลบาทพระบาท- สมเด็จพระบรมชนกาธิราชของพระองค์อย่างยิ่ง ดังนั้นจึงถวายพระเกียรติแก่พระศพอย่างสูง และขณะเมื่อท่านยังดำรงพระชนม์อยู่ ก็ได้ถวายพระเกียรติให้เป็นที่ประจักษ์โดยได้ทรงสถาปนา พระอิสริยยศให้สูงขึ้นเป็นกรมพระ และถวายสร้อยพระนามกรมว่า "ปิยมหาราช ปดิวรัดา" ซึ่งหมายความว่าทรงเป็นพระมหาลีขันธ์ที่ซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระปิยมหาราชซึ่งเป็น ความจริงอย่างยิ่ง และสร้อยพระนามกรมนั้นนอกจากจะเป็นพระเกียรติยศส่วนพระองค์ของพระ- วิมาดาเธอฯ แล้ว ยังเป็นความภาคภูมิใจของพระประยูรญาติอีกด้วย

ศดับ, เจ้าจอม ม.ร.ว.. (2532). พระจรรยาของพระวิมาดาเธอฯ กรมพระสุทธาสินีนาฏ.

ใน หนังสือที่ระลึกฉบับรับเสด็จสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. (หน้า 6-20).

กรุงเทพฯ : วิทยาลัยครูสวนสุนัน